

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research
Cilt/Volume 10 Sayı/Issue 24 Nisan/April 2021
Samsun-Türkiye/ Turkey

ISSN: 2147- 5490
www.dedekorkutdersigi.com

DOI: <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut403>

Araştırma Makalesi/ Resarch Article

Klasik Azerbaycan Edebiyatının Son Sufisi: Nebati

Nebati: As the Last Sufi Poet of Classical Azerbaijan Literature

Öz

Makale Azerbaycan edebiyatının XIX. asırda yaşamış son sufi şairlerinden Seyid Abdul Kasım Nebati hakkındadır. Burada onun devrine ve hayatına kısa bir ışık tutulsa da esasen onun yaratıcılığının (edebi faaliyetinin) mahiyetine – zıtlık içeren yönlerine ve sufi görüşlerine dikkat edilmiştir. Metinde şair hakkında söylenen muhtelif tezatlı ve benzer fikirler de dikkatle incelenir, kesin mantığa uygun ve bilimsel neticelere ulaşılır. Bu özellikler beş maddede sıralanmıştır. Tasavvufun XIX. asırdaki vaziyeti, onun edebiyatta tezahürü ve manevi-ahlaki değerler sisteminde tuttuğu yer ve onun Nebatinin eserlerindeki ifadesi kendi yansımaları bulur. Şair Kaçarlar hakimiyetinin karışık döneminde yaşadığından hayatı mahzun, dünya görüşü tezat ve zıtlıklarla doludur. Belki de bu sebeptendir ki, araştırmacılar da Sovyet döneminin ideolojisine bağlı olarak farklı yaşamış ve değerlendirmişler. Makalede birçok araştırmacının fikirlerine başvurulmuş, eserleri değişik açılardan incelenmiştir. Başvurulan kaynaklarla beraber Nebatinin şiirleri objektif yanaşma ile tahlil edilmeye çalışılmış, edebî yaratıcılık portresi çizilmiş ve tasavvuf yönüne ışık tutulmuştur. Nebati'nin şiir janrında getirdiği yenilikle beraber, Bahr-ı Tavil'inden de geniş bahsedilir. Bu numunenin felsefi ve bedii (edebî) hususiyetleri incelenir. Onun kullandığı bu türün sonraki dönem Azerbaycan şiirindeki etkisi, özellikle Mirze Alekber Sabir'in edebî hayatında yeni kazandığı mazmun (kavram) ve manayı da içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, sufi, Bahr-ı tavil, tezat, ilahi ve dünyevi aşk.

Abstract

The article studies Seyid Abdulgasim Nabati, one of the last members of Sufi poetry of the 19 th century in Azerbaijan literature. One of the outcomes was a close attention to learning his poetic heritage and its main characteristic features, his Sufi approaches, contradictions in his works, as well as his life and times. Here we review various similar and controversial opinions which were said about the author, and show findings more accurately and scientifically in five paragraphs. At the same time, we convey Tasawwuf, which occupied the important place in the adornment of character, and in the so-called system of moral and spiritual values, its functions in the 19th century, and its influence in the literature and relatively in Nabati's poetry. The poet lived a sad life, and contradictions and contrarities were the factors characterizing his worldview since he lived in the chaotic period of the Qajar dynasty. Presumably, for this reason, some researchers also observed and studied his life from a different perspective obeying a body of principles consistent with Soviet ideology. In this article, we observed the approaches of the researchers and studied their works from different angles. Using objective poetry analysis, we investigated Nabati's poems, tried to depict the "portrait" of his literary creativity, and show his inward dimensions of Tasawwuf (Islamic mysticism) practice. Quantitative metric Bahri is an innovation brought to the literature by Nabati, dedicated to the chanting of the beauties of nature, human love. Closer inspection shows that Nabati's poetic heritage and his genre influenced many classical models, and also M.A. Sabir's poetry.

Key words: Tasawwuf, Sufi, bahri-tavil, divine and worldly love

Sadreddin HÜSEYN*

Bakü Mühendislik Üniversitesi

Makale Geçmişi/ Article History

Geliş Tarihi: 25.02.2021
Kabul Tarihi: 10.03.2021
E-yayın Tarihi: 15.04.2021

Sorumlu Yazar/ Corresponding Author

* Doç. Dr.
Bakü Mühendislik Üniversitesi
Pedagoji Fakültesi, Bakü-Azerbaycan.
Elmek: arazhuseyn@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000000291473561>

*Bilməm nə qılım, çarə nədir, qalmışam aciz,
Müşkül işə düşdüm.
Huşum dağılıb, əql məəttəldi
bu halə,
Düşdüm acəb alə.”
(Hüseyni, 2004:197)*

Giriş

Kanonlar (tabular) edebiyatta nev-i şahsına münhasır yer tutan mevzulardandır. Mistik hayat ve düşünce tarzı, mistisizmin edebî yansıması zaman-zaman edebiyatta lokomotif olmuştur. Dinî görüşler, kıssadan hisseler, “Abid” karakteri Azerbaycan Klasik Edebiyatı’nın da vazgeçilmez meselesi olmuştur. Dinî mevzular klasik edebiyatımızın ayrılmaz parçası olduğu gibi, dini de tasavvuftan ayrı tasavvur etmek mümkün değildir. XI-XIX. asırlar Azerbaycan coğrafyasında tasavvuf yaşam tarzı toplumsal yaşantının bir parçası gibi edebiyatta kendi tezahürünü buldu ve büyük ölçekte tasavvuf edebiyatı ortaya çıktı. İslam’ın öz rahminden doğan “Tasavvuf Edebiyatı” tasavvuf düşünce tarzını tekke mekânından çıkararak insanlığa mâl etti, onu yaygınlaştırdı, İslam’ın başka bir şekilde (medresenin dışında) anlaşılmasında, idrak edilmesinde, yaşam tarzına dönüştürülmesinde mühim rol oynadı. Bu gidişatı umum-İslam, umum-Türk müstevisinden çıkarıp Azerbaycan coğrafyasına getirecek olursak, kökü bin yıldan evveliyatına dayanır. Hatta “Dede Korkut” destanında bile adı zikredilen “kara pelerinli dervişler” in varlığı tasdik edilir. (Əsgərli, 2004:4-5) Miladi takvimin VI. asrıdan itibaren kendi iptidai devrini yaşayan Azerbaycan tasavvuf dünyası, XII. asrıdan faaliyetini ilerletmeye başlıyor, adı sanı belli başlı sufi ocakları, tarihe imzasını atmış tarikat şeyhleri meydana gelir. Kökü Ahmet Yesevi’den başlamış İslam-Türk tasavvuf dünya görüşü Nakşibendilerin, Bektaşilerin, Söhreverdilerin, Halvetilerin ve diğerlerinin timsalinde geniş bir harekate dönüşür. (Qarayev, 1996:128-154) Bunların çok güçlü “ideoloji-yayıncıları, müritleri” yani şairleri yetişir. Her ne kadar sufi şairi olmasa da bunun izlerini yeterince bulabileceğimiz Nizamiden başlayarak Nesimi, Fuzuli, Şah Kasım Envar, Dede Ömer Ruşeni, İbrahim Gülşeni, Mir Hamza Seyid Nigari, Seyid Abdul Kasım Nebati gibi kudretli sufi şairleri ortaya çıkar. Azerbaycan’da tarikat hareketinin, hususi ile de Halveti geleneğinin XIX. asra uzanan en son kudretli temsilcileri Şeyh Şamil’in de mürşidi olan Siraceddin Şirvani’dir. Ekser şairlerde, az çok tasavvufun izleri görünse de bu devrin en son sufi şairleri Nigari ile Nebati olmuştur.

Nigari Halvetilerin nüfuz alanında olan kuzeydeki tekke ocaklarına bağlı olduğundan kendine has bir çizgi benimser ve sona kadar da ona sadık kalır. Nebati’nin dünya görüşü, yaratıcılığı ve talihi ise aşırı sofistike, zıtlık içeren, dolambaçlı, kaotik bir istikamet alır. Bu mürekkep yaşantı aslında o zamanki Kaçarlar sülalesinin idare ettiği devletin kendi mahiyetinde mevcuttur. Ellerinde Şiiliği bayrak etseler de bu coğrafyada dinî düşünce ve yaşam tarzı siyasete alet olmaya başlar. Zamanla bu karmaşanın etkisiyle sapkınlık, bidatçılık revaç bulur. Bilhassa Mehdilik azarı, Babilik, Bahailik harekâtı halkı hakiki İslam’dan uzaklaştırmaya başlar. Dahili amillerin yanı sıra bu devrin garp emperyalizmi ve bu emperyalizmin şarka, dolayısıyla İran’a karşı yöneltilen kaotik bir ortamın oluşturulmasına yönelik dağıtıcı siyaseti de dikkate alınmalıdır.

İran'da tarikatların, tekke ve zaviyelerin de mahiyeti kuzey Azerbaycan'dan ve Anadolu'dan farklı bir istikamete yönelmiştir. Nebati 'ye de sırf böyle karışık bir zamanda yaşamak nasip olmuştur.

2. Nebatinin Hayatı ve Yaşam Tarzı

Abdul Kasım Nebati'nin takriben 1800-1873 yılları arasında yaşadığı kuvvetle muhtemeldir. Güney Azerbaycan'ın Karacadağ bölgesinin Üstibin köyünde yaşamıştır. İlk eğitimini babası Mir Yahya Muhteremden almış, onunla birçok yerde bulunmuş, Kalenderilik (tasavvufta Kalenderilik batıl bir inanış olarak değerlendiriliyor) etmiştir. Sonra Eherde Şeyh Mahmut Şehabettin'in hanegahında genişişinlik etmiş, Nemetullah Veli'nin yanında seyri-sülukunu tamamlamış, kerametli bir sufi şairi olarak yetişmiştir. (Kerimov, 2011:217-227)

Nigari' den farklı olarak Nebati'nin "şansı yaver gitmiştir". Şöyle ki, Sovyet devrinde Nigari' den kimsenin haberi olmadığı (bu konuda yazmak ve konuşmak yasaklandığı için) halde, Nebati tahkik edilmiş, divançaları basılmış, şiirleri ders kitaplarına alınmış, şarkılara dönüşmüştür. Ancak o "kolaylıkla tahkik edilemeyen şair" olduğundan onu hedefleyen muhtelif epitetler (lakap, gerçek dışı benzetme) koşulmuş; sufi-panteist, Hurufi, alevi, hançobani, brahman, Hristiyan, dinsiz, hatta mülhit adlandırılmıştır. Edebiyatla şiirin münasebetinden konuşanlar şiirsel felsefeden, felsefi şiire ve tarikat karakterli manzumeye, oradan da Fevkal-Bediiyat (olağandışı estetik) şiirselliğe giden bir sistemi esas alır. (Xavəri, 2016:65-72) Nebatide bu sistemin üçü de tezahür eder. Ama bu üçünün sentezi hiç kimseye benzemeyecek şekilde eserlerinde kendini gösterir. Şah İsmail Hatayi'den gelen hem aruz hem de hece vezninde yazmak Nebatide zirveye çıkmıştır. Onda çok katlılık, tekrirlerin sık-sık istifade edilmesi, söz oyunu şiirlerine değer kazandırmakla, şirinleştirmekle beraber hem de anlaşılmasız kılıyor. Salman Mümtazın tabirince "Nebati şiirlerinin manasını anlamak, doğrudan da müşküldür. O, maksadını, sözünü muayyen derecede, ölçüde söylemiş, amma tekit ile düğümleye-düğümleye söylemiştir." (Mümtaz, 1986:408) Bunun bir sebebi o devrin şartlarına göre özünü, sözünü gizlemek olmuşsa, diğer mühim bir sebebi de kullandığı dinî ve tasavvufi terimlerin çok katlılığı, gizliliği, şifreli oluşudur. Dolayısıyla günümüzde de anlam ve ifade bakımından bizim için ulaşılması ve kavranması bir hayli zor olmaktadır. Odur ki, "Nebati liriğindeki bedii hakikatin, şairin *perdede söylediği saklı mazmunun* neden ibaret olduğunu tayin etmekten ötürü şairin yarattığı rumuz ve mecazlar sisteminin- *yalanın* kodlanmış dilinin açılmasına çaba gösterilmelidir." (Kerimov, 2011:223) Bizce, daha derin tahlil yapacak olursak, Nebati'nin şiirlerinin tasavvuf, poetik, felsefi kodlarının anahtarının yine onun kendi şiirlerinde olduğunu görürüz. Meselenin çetinliği hem de ondadır ki, şairin tekmil Türk ve Fars divanları bugüne kadar ulaşmamış, o kendisi bunlardan bir divança düzenlemiş, yazdıklarının az kısmını divançaya dahil etmiş, divan ananelerini dağıtarak kaotik bir sistem kurmuştur. Aruz veznini kullandığı şiirlerle birlikte hece vezinli şiirlerini de "divança" sına dahil etmiştir. (Mümtaz, 1986:407)

Belki de bilerekten (çok da anlaşılmasın diye) kendisinin oluşturduğu bu kaostan kozmosun seyri, görüntüleri dolambaçlı, taşlı-kayalı yollardan geçilmesini icap eder. Bir meseleyi de unutmamak gerektir ki, gecenin varlığı gündüzün varlığını şartladığı gibi, kozmosun da varlığı kaosa bağlıdır veya aksine. Bu hayatta böyle olduğu gibi, insan

dünyasında da edebiyatta da böyledir. Nebati'nin eserlərindəki dolambaçlar bir de bu müsteviden bakmayı gerektirir.

3. Nebati'de Zıtlıklar

Nebati yakın geçmişte yaşamış olsa da hayatı ve şahsiyeti ilə alakalı belirsiz və münakaşalı fikirlər vardır. Yaratıcılığı zıtlıklar və mürekkep olduğu gibi hayatı, şahsiyeti və kimliği de keşmekeşli, karmaşık və belirsizdir. Şiirlerinden ve hakkında verilen bilgilerden onun Hançobanı ailesinə – aşiretinə mensup olduğu, kendi değımiyle de “zatomuz Haşim'i, aslımız Arap” olduğu bilinmektedir. (Köçərli 1978:472) Nebati'nin seyit olduğu hakkındaki kanaatlər de Peygamber soyundan geldiğine delalet eder. Yani damarlarında Arap kanı taşıdığı şüphe götürmezdir. Bu durumda bir olasılık üzerinde durulabilir. Bilindiğı üzere, Salih Peygamberin zamanında Semüd kavmi vardı. Bu kavme bağlı bir de Arap asıllı Nabat kabilesi bulunurdu. Bu kabile şimdilerde harabeleri kalan Petra şəhrində kayaları oyarak evlərə çevirmiş və muhteşem yaşayış meskeni kurmuşlardır. Abdul Kasım Nebati mahlası bu kavim ilə de alakadar olubilir.

Nebati “Qoymayaydım qızıl kanda, Çəkəydim olsa hər xanda, Bina qılaydım İranda, Dini-Zərdüştü, Zərdüştü” (Hüseyni, 2004:139) diyerek hayatı boyu çoğu zaman da aşkın mestane halindən muhtelif suallere cevap arar.

“Yetdi ömrüm axıre, sən bir Nəbati, bilmədin,
Kimdi bu gözdən baxan, ya dildə bu guya nədir?
Od tutub canım sərəsər yandı, amma bilmədim,
Dil nədir, dilbər nədir, başımda bu sevda nədir?
Bilmədim ömrümdə heç bir küfri iymən hansıdır,
Əhmədü Mahmud kimdir, Musəvü İsa nədir?”
(Hüseyni, 2004:71)

Bu suallere cevap bulamadığında ise;

“Gah ağıllı, gah divanə oldum,
Gah abad, gah viranə oldum,
Gah xərabət içində sufi,
Gah da meyxanə süpürgəçisi oldum...
Gah abid oldum, gah brəhmen,
Gah məscid, gah bütخانə oldum,
Gah dərviş oldum, gah qələndər,
Gah məst, gah da məstane oldum.”
(Hüseyni, 2004:6)

Diyerek rindane bir yaklaşım sergiler.

Bunlar şairin poetik dünyasında edebî yalan və gelip geçici mahiyet taşır. Şair ayrıca başka şiirlerinde de şunları söyler:

“Əgər arıfsən, anlarsan, ne lazım kəşfi-hal etmək
Məni bir gözləri cadu salıb bu şüri -qovğayə.
Nəbati, çox cəfa çəkdi, muradın olmadı hasil,
Yeri, pirindən al himmət, yapış damanı-mövlayə.”
(Hüseyni, 2004:20)

“Nəbati, həmd qıl Allahə, min şükrü sənə eylə
Ki, Məcnunun məqamından sənə ruzi edib mövla.”
(Hüseyni, 2004:13)

Fakat şaire “mülhit” diyen Salman Mümtaz, Nebati'nin bu fikirlerinden de habersiz değildir. Buna rağmen böyle demesinin sırrı da Nebati'nin divançası hakkında söylediği fikirlerine dayanır. Yani nasıl ki, Nebati özünü ve eserlerini korumak için divanlarının başına böyle bir oyun kurar, Mümtaz da Nebatiyi korumak, adını kitaplara yazdırmak için 1930'lu yılların¹ korkulu ortamında onu “Nesimi'den daha çetin anlaşılan” kimse olarak nitelendirip “mülhit” adlandırır.

4. Nebati Hakkında Söylenenler

Birçok Azerbaycan şairi gibi Nebati hakkında da ilkin ve geniş bilgiler Firidun Bey Köçerli'nin kaleminden çıkar. Onu daha objektif kaynak olarak kabul etmek mümkündür. Çünkü üzerinde henüz siyasi baskı yoktu o zamanlar. Her türlü etkiden bağımsız edebiyatımızın tahkikatı için uğraş veriyordu. Köçerli, Çar Rusya'sı devrinde yetişti, Gori Muallimler Seminariyası'nda okudu, muasırları gibi o da Rus maarifçiliğinin ve medeniyetinin tesirine maruz kaldı. Bunlara rağmen yazdıklarından belli oluyor ki, Firidun Bey Tasavvuf dünyasının mahiyetini kavramış, tekke hayatına vakıf olmuştur. Lakin onlarla alakası var mıydı, ne derece yakındı, bu yaşantıyı kendi içine ne kadar sindirmişti, -bu belli değil. Aşikâr olan budur ki, onun için daha “yaralar sıcağı”, Arap-Fars dillerini biliyordu ve klasik edebiyata aşinalığı mükemmel idi.

F. Bey Köçerli Nebati'nin tasavvuf hayatı hakkında bilgiler verirken, onun oldukça dindar, dünya işlerinden elini ayağını çekmiş hatta itikafa girmiş, bundan da ziyadesiyle saadet duyan biri olarak tanıtır:

“Merhum (Nebati S.H.) ziyadesiyle muttaki, dindar ve pakdaman yek vücut olup ömrünün çoğunu zühdü riyazatta geçiriyormuş. Riyazat ehli olduğu için ekser övqat dünya işlerinden el çekip halktan kati-alakai imtina edip itikafa oturmuş. Bu itikaf ve zaviyenişinliği kendi için büyük bir saadet hesap edip hakikat alemine erişmeyi ve nihan sırlarından ittila kesp etmeği sırf vahdet guşesinde bulurmuş. (Güşeyi-vəhdət nə əcəb ca imiş, Sirri-nihan onda hüveyda imiş.-Nebati)

İtikaftan çıktığı vakit onun simasında başka bir ışıltı ve nuraniyet cilve edermiş; özge bir halete düşmüş ve bazı zaman şevki zevk ile cuşe gelip aşktan, mey ve muhabbetten dem vururmuş.” (Köçerli, 1978:471-472)

Köçerli Nebatiyi klasiklerle mukayese ederek çok yüksek seviyede değerlendirir. “Seyid Abdul Kasım Azerbaycan Türklerinin Hâce Şemsettin Hafızı, Şemsi Tebriz 'isi ve bazı durumlarda Mevlâna Celâlettin Rumi'si menzilesindedir. Nasıl ki, Hafız fesahat ve belagatte şuarayı-Farsın ser defteri ise, Nebati de Azerbaycan şuarasının fesihrakıdır.” (Köçerli, 1978:477) Müellif Şemsi Tebriz'i ile Nebati yaratıcılığını bir tek cümle ile dakik karakterize ediyor:

“(…) Təfavüt ancaq bundadır ki, Nəbatinin kəlamı rindanə və aşiqanə, amma Şəms Təbrizinin kəlamı həkimanə və fəlsəfanə əsərlərdir. Nəbatinin kəlamındakı atəşi-eşq, cuşi-zövq və şövq qareni cuşe gətirir, Şəms Təbrizinin kəlamı isə onları dərin fikir və əndişəyə salır.” (Köçerli, 1978:480)

1. Geçen asrın 30'lu yılları Stalin-Sovyet rejiminin repressif- baskıcı, milli-manevi değerlerin katledildiği bir dönemdir.

(...)

“Nəbati “müttəqi, haqqərəst” olduğu, “övrətini riyazət və ibadətlə keçirdiyi” qədər “bimərifət və biməhəbbət ibadəti, riyayi, və zahiri zöhdü təqvanı dost tutmaz imiş, “bismillahu dərk etməmiş həm də şərh verən” abidi-fasiqə və müfəttin vaizə canı dildən tən və nifrin oxuyarmış.”” (Köçərli, 1978:482)

Bu kadar övgüden sonra Köçərli de Nebati'nin zıtlıklarından bahis açar, yol ayrımında kalmış, rotasını yitirmiş tekne gibi takdim eder:

“Şair... kim və nə olduğunu, haradan gəlib haraya getdiyini və nə növ icra və maddələrdən tərkib olduğunu və hansı din və təriqətdə olduğunu dürtüst təyin edə bilməyib, “dünya” deyilən bu vadiyi-heyrətdə avara və sərgərdan qalıbdır, müəyyən bir mənzilə vasil olmadığını və məbhud, mütəhəyyir və ləng halında yaşamağını öz-özünə xitabən “nə mənəm, nə mən mənəm mən” deməklə böyük bir şəkklə və iztirabda olduğunu... bəyan edir.” (Köçərli, 1978:470)

Feyzulla Kasımzade Nebati' den bahsəderken aruz vezninde yazdıklarının daha çok tarikat yönlü olduğunu, mecazi aşkı terennüm ettiğini, halk üslubunda yazdığı koşma ve geraylılarında ise sahih güzəlleri ve reel muhabbeti terennüm ettiğini bildirir. O, Nebati zıddiyetleri ile alakalı şöyle söyler:

“(...) Nəbati kâinatın sirləri, həyatın mənası haqqında dərin düşüncələrə dalmışdır... Bu müəmmaların həllində aciz olan şair tərəddüdlər keçirmiş, cürbəcür şübhələrə düşmüşdür. Onun “Ləngəm” şeiri bu fikri böhranın nəticəsi idi. “Dünyada heç bir şeyi dərk edə bilmədim və bu heç mümkün deyildir” qərarına gələn şair obyektiv gerçəkliyi danaraq aqnostisizm uçurumuna düşmüşdür.” (Sultanlı, 1960:53)

Nəbatinin aynı şiirine başka prizmalardan da yanaşmaq mümkündür:

“Nə mərizo, nə təbibəm, hələ ləng, ləngəm. ...
Nə zəmin, nə asimanəm, nə əz ino, nə əz anəm (nə ondan, nə bundan S.H.),
Nə diyarə-laməkanəm, hələ ləng, ləngəm.
Nə ze kano mədənəm, mən nə ze gəncə məxzənəm,
Nə mənəm, nə mən mənəm mən, hələ ləng, ləngəm.” (Köçərli, 1978:479)

Fars ve Türk sözlərinin çokça kullanıldığı “Lengem” şiirinden verdiğimiz bu numunede şairin hala da arifler dünyasında hamlığından dem vurduğu görülür. “Öylə məstəm bilməzəm kim, mey nədir, mina nədir” (Hüseyni, 2004:71) redifli gazelinde ise, mest oluşundan hiçbir şeyi “idrak edemediğini” belirtir ve aslında “Metnin bütünlüğünü kuran ve koruyan düzenleyici unsurları, safiyane soruları” (Abdulla, 2017:19) “Nedir?”, “Necidir?” i (Hüseyni, 2004:107) yağmur gibi yağdırıyor. Anlamak istediği nesnelere karşısında hayranlığın (muayyen manada agnostisizmin) tarihi çok uzaklara dayanır. Nebatiye kadar bir-biri ile özdeşleşen, bir-birini tasdik edip tamamlayan uzun bir zincirleme çıkıyor ortaya. “Ey yarənlər aydamazam, canım nəyə talduğunu, Dil ilə vəsv edəməzəm könlümü kim aldığunu” (Baydili, 2004:202) diye şaşırıp kalan Yunus Emre gibi “Kəbəvü deyr nədir, qeyr nədir, seyr nədir? Məscidü bütkədəvü xirqəvü zünnar nədir?” diyen Nesimi de; “Ayrı bilmişən, Füzuli, məscidi meyxanədən, Səhv imiş ol kim, səni biz əhli-irfan bilmişiz” diyen Füzuli de “Heyrət ey büt...” le suret karşısında surete dönme hayranlığını bildirir. “Lengem” redifli gazeli ile “Nedir?” redifli gazelinin zanaatkarlık hususiyetinden, birincinin Fars kelimeleri ile “bezediği”, o kelimeleri Türk sözlərinin içinde nasıl erittiği, ikinci gazelin Füzuli'nin meşhur aynı adlı gazeline nazire olması bir tarafa, yüzeyde görünen şudur ki, şair hamlığından, sonra da bu hamlığın acısını

çıkarmak için kendinden geçmiş ve verdiği suallere cevap bulamadan çaresiz kalan miskin bir dervıştır. (Qasımzadə, 1945:59-74) XIII. asır Yunus'unun "İstər idüm Allahu, buldum isə nə oldı?!, Ağlar idim dünü gün, güldüm isə nə oldı?!" (Baydili, 2004:203) prizmasından bakıldığında XIX. asır Nebatî' sinin bu zıddiyetler, melaller, musibetler elinden gına gelmiş "Dəm çəkib, güşədə xamuş oturmum, neylim? Bixəbər, gör ki, düşüb gövhəri-Quran əlimə" (Hüseyini, 2004:17) demekten başka çaresi kalmaz.

5. Nebatinin Sufi Görüşleri

Meselenin derinliğine inip Nebatî' de "lölöyi-şəhvar"lar (Fuzuli) bulmak istersek, birkaç kanaate varılabilir:

1. Nebatî Mevlana'nın dediği "Fihî ma-fihî" (içindeki içindedir) sırrının göndermesi olan Y. Emre'nin "Bir men vardı, mende menden içeri" sırrına hala vâkif olamaz, Şemsi Tebriz'inin "Deyirsən ki Allah birdir, sən ki təfriqə içindəsən, bir deyilsən" düsturuna göre ikilikten kurtulup "bir" leşemez, "bir" olamaz;

2. Onun bu "yol azmışlığı- yolunu kaybetmesi", "Hüri-cənnətin neylərəm sabah, Mən bu günkü gün yarı istərəm, Verməsən əgər doğru söz ki, mən, Böylə rəhmsiz Tarı istəməm" (Hüseyini, 2004:131) nazlaması, aslında Nesimî'nin "Məndə sığar iki cahan..." Felsefesinin, "Mən bugün ah etməsəm, danla fəğanı neylərəm" hasbi-halinin Nebatiye projesiyonu, təsdiq olunanın inkâr ve retorik sualler şəklində bedii ifadəsidir - inkarın onayıdır. Cəvabı sualde gizlənən, cəvaba açar olan suallerin özündə, "Menin içindeki Men" dedir, "içinde içindedir." S. Mümtazın yorumunca kendi kendini gizler, bile-bile avam yerine koyar; K. Abdulla'nın tabirince metinlərdə "biz immanent xüsusiyyətləri mi görürük, yoxsa ... özümüzün görmək istədiklərimizi mi axtarıyıq." (Abdulla, 2017:239) Başka sözle, metin bize sırlarını kendisi mi aşikâr eder, ya bu sırları biz mi ona atfederiz. Bu mənada meseleyi iki türlü dəyərləndirmək mümkündür. Birincisi, eserin bir yazanı vardır, lakin okur sayısı kadar eser çıxar ortaya. İkincisi de normal analitik ilmi araşdırma müəllifi və ya metni yalnız böylə təqdim edir. Aslında burada da ən doğru yol, söylənən fikirlərin önünə bir "bizce, bize görə" modelləşini ilavə etmək lazımdır. Çünki ne dendiğinin ən doğrusunu yine müəllif bilir. Bazen hətta o kendi de tam olaraq ne dediğine pek anlam verəmez. Çünki yaradıcı prosesin kendinə has kanunları ilə metnin aidiyyətinə haiz kanuna uyğunluqları vardır. Çünki "bazen müəllifin iradəsi, istəyi ilə metnin ruhu bütün metin boyu karşı-karşıya durmuş gibi görünə bilər." (Abdulla, 2017:235). Hətta bazen de müəllif ne yazdığının farkında olmayabilir, gayri-iradi olur. Yazdığını okuduktan sonra "Allah-Allah, bunu ben mi yazdım! və ya "peki ben bununla ne demək istədim!" ahval-i peyda ola bilər.

3. Nebatî sözün hakiki mənasında dediği gibidir. "Olduğu gibi görünür." Tam samimi bir şair-filozof, aşık itirafıdır;

4. Nebatî insanlığın ruhi-haletinin tərcümanıdır. Bu dünyada öylə biri var mıdır ki, hata etməsin, günahı olmasın, kendinə itiraf etməkdən bile utanacağı gizli günahları olmasın. Ve de o insanlar değil midir ki, günahları için utanç duymasın, tövbə-i istiğfar eylesin, bir günah karşılığında "bin bir gün ah" (Fuzuli) etməsin. Bugün Mevlana'ya ait olduğu varsayılsa bile aslında Orta Asya'dan olan məşhur sufi Ebu Said Ebül Hayre ait olan "Gəl... Gəl, nə olursan ol, gəl!.. İstər kafər, istər məcusi, istər bütə tapan ol! gəl. Bizim dərgahımız ümitsizlik dərgəhi deyildir. Yüz kərə tövbəni pozmuş olsan da yenə gəl" çağırısı ilə Nebatî'nin:

“Gah ağıllı, gah divanə oldum,
Gah abad, gah viranə oldum,
Gah xərabət içində sufi,
Gah da meyxanə süpürgeçisi oldum...
Gah abid oldum, gah brəhmən,
Gah məscid, gah bütخانə oldum,
Gah dərviş oldum, gah qələndər.”

(Hüseyni, 1968:94)

“Gah məst, gah da məstanə oldum” beyanı arasında da bir alaka vardır. Oradaki direkt çağrılar burada bedii timsali oluşturulur. Bu muhtelif olgular içinde çırpınıp yol arayan Nebati çok yerde gideceği yolun hak dergahına doğru olacağı kanaatindedir. Bir de en önemlisi tasavvuf ehli için din, ırk milli farkın önemi yoktur, mühim olan, insani-kâmil, takva sahibi olmaktır. Bu tür insanlar ise putperestin de Musevi'nin de İsevi'nin de hatta ateistin de içinde vardır. Batında bunlar var ise, zahirde nasıl görüldüğünün bir önemi yoktur.

5. Tezatlar sadece Nebati'nin şahsiyetinde, karakterinde, bütünlükte yazdığı eserlerde değil, bazen bir şiirin dahilinde, bazen bir dördlüğün, bir beytin dahilinde, hatta bir cümlede bile kendini gösterir. Hayatın özünün büsbütün tezatlardan ibaret olması her bir kalem ehlinde farklı türden tezahür eder. Form ve tarzlar her ne kadar muhtelif olsa da mana çok yakın, bazen aynıdır. Nebati ile ilgili söylenen bu görüşler onun muasırı Mersiyehan (tasavvuf şairi) ve lirik şair Ebul Hasan Raci'de “Ne aşk olaydı, ne aşık...” şiirinde ve buna nazire yazan Mirze Alekber Sabir'de, Hurşit Banu Natevan'da, Hüseyin Cavit'te her şeyden imtina gibi görünen “ne o olaydı, ne bu, ne başkaları, ne de BUNLAR'ın neticeleri” gibi açık aşık görünen fikirlerin arkasında neredeyse, küskünlük, isyana yakın şikayet, aslında olması istenen nesnelere yüz çevirme, inkarın inkarı gibi bedii yalanlar şeklinde tezahürüdür. Bu edebiyatta farklı bir yanaşma, farklı bir deyim, çok açılı prizmadan meselelere bakış şeklinde ifade etme yöntemidir.

Ama ihtimal şu ki, bahsedilen sıralamanın en zayıf olasılığı dördüncü olanıdır. Nebati muhtemelen, karşısına öyle bir maksat koymamıştır. İnsanlığın tezatlarını, mahrem duygularını umumileştirip okura ayna tutar, ironik bir biçimde insanlığa iade eder. Onun dahili telatümleri o kadar derin ve tezatlıdır ki, bunlardan vakit bulup etrafına bakınmak, başkalarını da görmek imkanından mahrumdur. Bununla birlikte yukarıda da dediğimiz gibi, Nebati de kendi devrinin evladıdır ve bu devirde tasavvuf DÜNYASI gurup (günbatımı) çağını yaşıyordu. Mevlana'yı, Şemsi Tebrizi'yi, Ahmet Yesevi'yi yetiştirecek mürşitler Nebati için artık yoktur. Onlarda can bulan aşk da Nebatide tecelli edememiştir. Nebati ancak kendisi kadar, muhiti kadar, mürşitleri kadar olabilirdi. O derinliklerden haberdardır, lakin o derinliklere kadar dalamaz, yüzemez, bu da onun faciası olur. Odur ki, Köçerli'nin de dediği “Nebatide bir pare kerametlerin peyda olması” da tam da kendi muasırı Nigari kadar değildir. Çünkü Nebatide “gördükleri” kerametler görenlerin gördüğü kadardır. Bu görenler Yesevi'yi, Şemsi'yi, Nesimi'yi görenler kadar müdrük değillerdir. Bütün değerlerin aşınmakta olduğu bir devrin şahitleri, Avrupa maarifçiliğinin şarka selib yürüyüşünün (haçlı seferlerinin) görenleridir. Aynı fikri Sovyetler devrine ait varsayarsak, mesele biraz da karmaşıklaşır. Burada artık görme ve duyma imkansızlığını Sabir'in diliyle “görme, bir

söz iştirme” telkinleri, emirleri devralır. Hatta bu emirlerin dalgası o kadar şiddetli olur ki, bugün bile edebî dünya görüşü o tesirlerden tam kurtulmuş değildir. Ona göre de Nebati “bu deryaya” girenlere, girmek isteyenlere veya bu deryayı görmek isteyenlere “Ged dolangilən, xamsan hənuz, Püxtə olmağa çox səfər gərək”in de farkındadır ve

“Mən qılmayın çox da zahidi,
Üzrü var onun aşiq olmayıb, ...
Ciddü cəhd qıl, arif ol, gözüm,
Elmi-eşqdən olma binəsib,
Cum bu bəhrə bir, tap bu gövhəri,
Aşiqəm deyən tərki-sər gərək”

Demekle ihtiyatlı olmaya, “Az danışib xamuş olmaya, sırrı-eşqi aləmə faş etməməyə” (Köçərli, 1978:481-482) davet eder.

Burada çok mühim bir duruş da vardır. Bunlar olmuştur, vardır ve olacaktır ki, Kuran-i Kerimin El Hadid suresinin 27. ayetinde (Kuran, 2002:540) Allaha daha yakın olsunlar diye Rabbani inanışa meyledip terk-i dünya olan insanlardan dem vuruluyor. Onlar kendi meşru haklarından imtina ettiklerinden, dengeyi koruyamayıp ifrata vardıklarından çoğu bu şartlara dayanamayıp, “dergâhtan” kopmuştur ve onun bu kopuşu öyle bir çılgınca öyle bir görmemişçe olmuştur ki, çoklarının ayıplamasına, tenkidine maruz kalmıştır. Ne yazık ki, bu tür gafillerin amelleri bütünlükte temsil ettikleri kitlenin tamamına mâl edilir. Sahih amaç ve misyonun bütünlükte kıymeti harbîyesi kalmamış, içtimai kınamaya dönüşmüş, çoğu zaman önderlerinin idamı ile neticelenmiştir. Dolayısıyla, klasik edebiyatta sık-sık zahitlerin, dervişlerin tenkit ateşine tutulduğunu görürüz. Nebati de şiirlerinde bu rengarenk obrazları (suret, timsal) tasvir ediyor ve çoğu zaman da edebî kahraman şairin ta kendisi oluyor.

6. Nebati'nin Aşık Tarzı Şiirlerinde Tasavvuf ve ilk Bahri-Tavil

Cevat Heyet Nebatiden bahsederken onu sufi şairi olarak adlandırıyor ve üç dili güzel bildiğini Arap, Fars edebiyatından etkilendiğini bildiriyor. Hafız'la birlikte Alishir Navai, Nesimi, Fuzuli ve Saib'den, halk şiiri üslubunda yazdığı şiirlerde Vagif'ten behrelendiğini (nemalandığını); müziği derinden bildiğini, birçok müzik janrına vakıf olduğunu, bu bakımdan “Zəminxara təsnifi” ne (Azerbaycan musikisinde bir makamdır) uygun gelen şiirler yazdığını söyler. C.Heyet, Nebati'nin “axtardığı həqiqətləri təriqətlərdə tapa bilmədiyi üçün təriqətlər arasındakı mübahisələrdən (çekişmələrdən) bezdiyini” (Heyət, 1993:116) de dile getirir ve “Küsmüşəm” redifli gazelini misal verir. Halk şiiri üslubunda yazdıklarının aşık edebiyatına tesir ettiğini, destanlara geçtiğini bildirir, hatta meşhur “Apardı seller Saranı” halk mahnısını (türküsünü) da ona isnat eder. “Şimali Azərbaycan'ın ve Muğan'ın² önemli kısmının Güneyden (İran'dan) ayrılması ile alakalı olan ve bu unutulmaz gamlı olayı terennüm eden aşağıdaki el (halk) mahnısı Nebati'nin öz halkına olan derin münasebetini ve bağlılığını gösterir:

Gedin deyın Xançobana,
Gəlməsin bu il (yıl) Muğan'a,
Muğan batıb nahaq qana...”

² Azərbaycan'da Araz nehrinin ve Talış dağları silsilesinin şimal kısmında Savalan dağının etrafından Hazar denizine kadar uzanan bölgenin adıdır.

(Heyət, 1993:117)

Nebati yad edilirken şunu da söylemek gerek ki, edebiyatımızda ilk bahri-tavilin de banisi (kurucusu) odur ve bu bahri-tavilin mazmun ve mündericesi (içeriği) de tam manası ile Nebatice'dir. Neredeyse Raci'nin "İmdad et, ya Rəbb, sən özün bımədədüğ biz!" (Abıyev, 1992:253) yakarışını anımsatır. Bahri-tavilin evveliyatında şair "meskeni olmayan amma emri ile külli kâinatı yaradıp nizamlayan Allah'ın" kudretinden bahseder. İnsan-ı kamilin vasfından tutmuş zerrelere seyyarelere kadar onun iradesi ve ilmi ile döndüğünü, melekût, ceberut alemlerinin yaratılmasını dile getirir, ondaki sırları açmaya çalışır.

"... biləydik, belədir aləmi-fani, nə edim söyləmək olmur, bu kimi sirri nə cür şərh eləyim, ya ki edim mən min şükr, əta səyəsi hər yerdə düşür başlara, sən qüdrətə bax ki, qara torpaqda necə neməti əlvan gətirib zahirə, çaylar və ağaclar və bulaqlar necə dağlar, necə bağlar, necə ləzzətli və dadlı və şirin meyvə nə meyvə!..." (Hüseyni, 2004:213)

Şaire göre bu güzellik aleminde her yaprak, her zerre, her katre öz dili ile yaratanını takdis eder. Ve ümit eder ki, bunlar şairin Dildar'ı görmek arzusu ile yanıp kavrulduğunu Ona bildire! Sonra insanlığın yaratılışına bir projeksiyon tutar. Hilkat Âdem babanın neslinden gelen Ahmedi-Mahmud Abdul Kasım, o hayrul-beşerü Seyyidü-gövneyn Hz. Muhammet peygamberin yüzü hürmetine böyle güzel yaratıldı beyanını verir vermez Hz. Ali'nin methine geçirir. Salmanın, Abuzer'in ona boyun eğmesinden, Hatai'nin, Hund, Çin, Buhara hakiminin ona övgüsünden bahseder. Onu övmeye, tarife sözcük bulunamaz. Klasik edebiyattaki bütün güzellik sembollerini, maşuk karakterlerini ona denk tutamıyor. Nebatiyi bu hale getiren bu hüsnü-mübarek'in kim olduğunu apaçık ifade etmese de şiiri şu şekilde nihayetlendiriyor: "... O nə Məcnundu, nə Leylabü nə məxvidi, nə peydivü nə Vamiqdi nə Əzra, nə Nəbatidi, nə Hafiz o, müdəbbirdi ki tədbir elədi, etdi məni aşiqi-şeyda". İşte tam da burada Nebati kendi sırrını da itiraf eder ki, onu bu hallere düşüren onu "aşıkı-şeyda eyleyen müdebbir" dir, başka hiç kimse değil. Diğer bir şiirinde "Baisi-icadi-aləm, ta ki bildim eşq imiş, Zikri "hu-hu" (Hu O deməkdir, yəni Allah-S.H.)" eylərəm hər ləhzə yəhular kimi" diyen Nebatinin birçok sırlarının anahtarı tam da buralarda saklıdır. Tasavvuf ehlinin hakka giden yolu esasen üç merhaleden: fena fiş şeyh, fena fir Resul, fena fillahtan geçiyor. Bahri-tavildeki yekün fikre dayanacak olursak, Nebati'nin birinci mertebedeki şeyhi, müdebbiri Hz. Alidir.

Sonuç

Netice itibariyle diyebiliriz ki, yaklaşık on asra yakın edebiyatımızın ayrılmaz bir parçası olan tasavvuf (bunu dinî görüşler şeklinde de ifade etmek mümkün) kendi bedii eleştirisinin çözümünü beklemektedir. Birçok tasavvuf ehli gibi, Nebati'nin de edebî hayatı muammalarla doludur. (Sumbatzade, 1985:280-301) Bir hakikat de var ki, bugün dini mevzularda yazmak konuşmak "sıkıntılıdır". Birincisi, kişisel korkudur, anında insanın üstüne bir yafta yapıştırılabilir. Halbuki, bir ülkede söz ve vicdan özgürlüğü anayasal hükümler gereğince sabittir. Türk dünyasının neredeyse tamamına yakını İslam dinine mensup ve Müslüman-Türk geleneği ile kültür ve yaşantısını idame ettirmektedir. Buradan yola çıkacak olursak dinî-felsefi konularda özgür ifade biraz daha fazla olması gerekirken, diğer tüm konulara nazaran maalesef ki biraz ihtiyat gerektirir. İkincisi, dinden sadece din mensupları (resmi otoriteler) konuşabilmiş gibi bir yaklaşım ortaya konması da tıpkı, Hallacı Mansur'un, Nesimi'nin devrindeki gibi

büyük bir hata olur. Halbuki, bugün her şeyi bilmeye imtiyaz verildiği gibi, her kesin de dinini bilmek, öğrenmek hakkı vardır. Onun için de bu tür alanlarda yazmak ve ifade etmek ehemmiyet arz eder. Biraz da bu sebepten klasiklerin eserlerinde bu yönde hala boşluklar yaşanmaktadır. Nebati'nin eserleri de edebiyatta henüz tam durulanıp değerini bulamamıştır. Onu da dikkate almak gerek ki, S. Mümtaz'ın deyimi ile onu tetkik etmek Nesimi'den daha çetindir.

Bizce bir fikri de göz ardı etmek olmaz: "Bütün durumlarda Dede Korkut ayrıca değerlendirilmiş bir şahsiyet değildir. O Dede Korkutlardır ve o, Dede Korkut adlı prensiptir. Bu prensibi yaratan dünya görüşüdür, siyasettir, yaşam tarzıdır, ahlaki-manevi kodeksler mecmuasıdır." (Abdulla, 2017:19) Bu fikri Nebati 'ye de bu kabilden olan diğerlerine de ilişkilendirmek mümkündür. Yani Nebati'nin dinî yaşam tarzı da sufi-dervişliği de dünya görüşü de şahsi bir misyondan daha çok bir prensiptir, yaşam kültürüdür, dinî-ideolojik misyonudur.

Araştırmadan anlaşıldığı üzere her ne kadar zıtlıklar görünse de Nebati öz ameline, mesleğine ve kalemine sadık kalmıştır. Yüreği ne dikte eylemişse onu yazmıştır. Sipariş almaksızın, baskısız edebiyata hizmet etmiştir;- kendine mahsus sırları, ironileri, bedii taktikleri ile! Onu araştırmanın en doğru yolu kendi eserlerini incelemekten geçer. Eğer "divançalar"ından başka günümüze diğer eserleri de ulaşırsa, Farsça şiirlerinin mükemmel tercümelemleri yapılırsa, tetkik etmek bir hayli kolaylaşır.

Nebati'nin eserleri hem aruzda hem de hecede mükemmel bir örnek teşkil ediyor. Bu edebiyatı mükemmel öğrenmek hem de Azerbaycan halkının içtimai-felsefi fikir, poetik dünyasını, yaşam tarzını, sosyal problemlerini, beşerî, millî ve ferdî dertlerini, ağrılarını öğrenmek demektir. Şair zanaatkârlık bakımından öyle inceliklere, öyle yeniliklere imza atmıştır ki, bunları gün yüzüne çıkarmamak, bundan mahrum olmak edebiyatımızda yeri doldurulamaz bir kayıp olur.

Kaynaklar

- Kuran (2002). *Türkçe meali*. İstanbul: Çağlayan A.Ş.
- Kərimov, M. & Nəbiyev, B., [və.b.] (2011). *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. 6 cildde, Bakü: Elm - AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tu.
- Sultanlı, Ə., Əhmədov, Ə., Talıbzadə, M. K., (1960). *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. 3 cildde, XIX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilə qədər 2. cild, Bakü: Azərbaycan SSR EA,.
- Heyət, C. (1993). *Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış*. Bakü: Yazıçı.
- Sumbatzadə, Ə.S (1985). *Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1917)*. Bakü: Elm.
- Hüseyni, Ə. (1968). *Nəbati Seyid Əbülqasım Əsərləri*. Bakü: Azərbaycan SSR EA nəşr.
- Əsgərli, Z. Ş. (2004). Ön söz: Nəbati. *Seçilmiş əsərləri*. Bakü: Şərq-Qərb.
- Qarayev, Y. (1996). *Tarix: yaxından və uzaqdan*. Bakı: Sabah.
- Qasımzadə, F. S. (1945). Əbülqasım Nəbati. *Az.SSR EA xəbərləri (dərgi)*, N 11, s. 59-74.
- Abdulla, K. (2017). *Kitabi-Dədə Qorqud poetikasına giriş. Dansökülən variantı: monoqrafiya*. Bakü: RS Poliqraf MMC
- Köçərli, F. (1978). *Azərbaycan ədəbiyyatı*. 2 cildde. I c., Bakı: Elm.
- Hüseyni, Ə.(2004). *Nəbati. S.Ə.Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Abıyev, H. (1992). *Raci Hacı Əbülhəsən Seçilmiş əsərləri*. Bakü: Sabah nəşr.
- Mümtaz, S. (1986). *Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları*. Bakü: Yazıçı.
- Xavəri, S. (2016). *Milli mədəniyyət müstəvisində poetik təsəvvüf kodu*. Bakü: Elm.
- Baydili, M. C. (2004). *Y.Əmrə. Əsərləri"- (Fateh nüshası əsasında)*. Bakü: Öndər nəşriyyat.